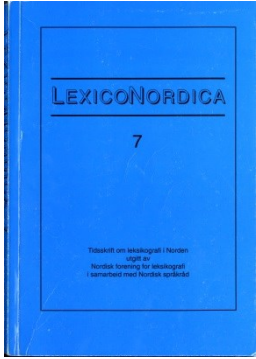

LexicoNordica

Titel:	Det attende århundredes islandske leksikografi	
Forfatter:	Guðrún Kvaran	
Kilde:	LexicoNordica 7, 2000, s. 75-90	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Det attende århundredes islandske leksikografi

This paper deals with 18th century lexicography in Iceland. At that time interest in Icelandic dictionaries began to grow, especially due to the influence of professor Árni Magnússon in Copenhagen. Several still unpublished lexicographical manuscripts of historical value from this period exist, the most important one being the Icelandic-Latin Dictionary of Jón Ólafsson from Grunnavík (AM 433 fol.) with about 50.000 entries. Only two dictionaries were published at this time, however, a Latin-Icelandic dictionary (1738), *Nucleus Latinitatis*, compiled by bishop Jón Árnason, and the Icelandic-Latin-Danish dictionary (1814) of Björn Halldórsson with Danish translations by Rasmus Christian Rask. The latter work in particular had strong influence on most Icelandic dictionaries in the 19th and 20th century.

Indledning

I denne artikel vil jeg give en oversigt over det 18. århundredes leksikografi i Island. Det kan knap siges at man i den tid arbejdede i en levende tradition. Frem til det syttende århundrede kan der kun nævnes en ordliste, en parlør sandsynligvis tænkt som hjælpemiddel for pilgrimme, og synonymlisterne i Snorres Edda som er lidt yngre. Men i det syttende århundrede udkom der to leksikografiske værker, Magnús Ólafssons *Specimen lexicæ runicæ* (1650) og Guðmundur Andrés-sons *Lexicon Islandicum* (1683).

Professor Árni Magnússon kommer ind på behovet for ordbogsarbejde i begyndelsen af det 18. århundrede da han opmuntrede mænd, han havde tiltro til, til at arbejde på leksikografiske værker på grundlag af islandske kilder. Der findes blandt hans efterladte skrifter bemærkninger som viser ønsket, at de som arbejder for ham på et "*Lexicon Islandicum*" og læser i den hensigt bøger, ikke eneste skriver ned ord og ordforbindelser (*voces* og *syntaxeis vocum*) og deres bøjning men også (i min oversættelse):

hvis noget måtte findes enten i bøgerne selv eller deres fortaler, som oplyser Islands historie eller tilstande, da at udskrive dette ord for andet.
(Jónsson 1863:ix)

Videre nævner han at de som påtager sig at skrive en ordbog må læse alt det de kan skaffe sig, poesi, salmer og andre skrevne kilder og excerptere så meget de kan. Man har ingen viden om et direkte resultat af denne opfordring anden end at en pastor i Vestlandet, Ólafur Jónsson, en af dem Árni havde henvendt sig til, sendte ham bogstavet *a* som en

prøve af en ordbog han havde tænkt sig at arbejde på men han døde kort efter og prøven gik tabt ved den store brand i København 1728.

I det attende århundrede blev der kun skrevet to ordbøger som blev trykt, den ene på Island, i trykkeriet på Hólar i Hjaltadal, den anden i København. Jeg kommer nærmere ind på begge to lidt senere. Men først har jeg i sinde at behandle de ordsamlinger som er opbevaret i håndskrifter i Reykjavík og København. Der ligger nogle på Nationalbiblioteket i Reykjavík af forskellig størrelse og de tyder på at der var behov for ordbøger og ordlister i landet. Dette behov hænger sandsynligvis sammen med forøget undervisning i latin på bispesæderne. Nogle af håndskrifterne har latin som kildeprog. Hvis kilde sproget er islandsk er målsproget altid latin som det er at vente i denne tid.

Ordbøger og ordlister i manuskript

Det ældste håndskrift fra det 18. århundrede, som har latin som kildeprog (Lbs. 2263 8vo), er omkring 260 blade i 8vo og skrevet i århundredets begyndelse. Titelen er *Nomenclator Latino-Islandicum* og stammer fra et ældre håndskrift, som var skrevet omkring 1630, *Nomenclator omnium rerum propria nomina continens* (ÍB 77 fol.). Det drejer sig om en oversættelse af en ordbog af Hadrianus Junius, som blev publiceret i Antwerpen 1577. Et andet håndskrift, fra ca 1733 (Lbs. 1011 8vo), stammer også fra Junius bog. Det er omkring 270 blade i 8vo. Skriveren er kendt, pastor Hákon Snæbjarnarson på Álftamýri. Overskriften er også her *Nomenclator Latino-Islandicum*. Det tredje håndskrift (Lbs. 1968 8vo) som stammer fra Junius bog blev nedskrevet omkring 1750 men forfatteren er ukendt. Det er 117 blade, også i 8vo. Alle disse tre ordsamlinger synes at være selvstændige bearbejdelser. Under hvert lemma står der næsten kun den latinske ordklasse og en islandsk ækvivalent.

Men man nøjedes ikke med latinsk-islandske ordbøger. To ganske store ordbøger, med islandsk som kildeprog, blev lavet i det 18. århundrede men ingen af dem blev udgivet. Den ene blev udarbejdet af Jón Ólafsson, stipendiat i København, medens Jón Árnason biskop i Skálholt var ansvarlig for den anden. Jeg vender snart tilbage til disse to ordbøger.

To ufuldendte ordsamlinger, opbevaret i landsbiblioteket, stammer fra biskop Hannes Finnsson. Hannes levede 1739–1796 og var en meget lærd mand og interesseret i mange ting, blandt andet landets sprog og historie. Han begyndte på sin ældste ordsamling 1755 mens han selv gik i skole på bispesædet og fortsatte arbejdet med den 1778. Den fylder alligevel kun 76 blade i 8vo (Lbs. 104 8vo). Man har formodet

at Hannes havde haft en latinsk-islandsk ordsamling i hånden som han havde prøvet på at konvertere men et forbillede er ikke blevet påpeget. Senere i sit liv begyndte han på en omfattende islandsk-latinsk ordbog, *Dictionarium Islandico-Latinum* (Lbs. 99 fol.). Håndskriftet er 240 blade folio og så vidt man ved har biskop Hannes ikke nået længere end til slutningen af bogstavet *D*. En afskrift (Lbs. 223 4to), som sandsynligvis er foretaget i biskoppens levetid, slutter også med *D*. Ordforrådet blev hentet såvel fra oldsproget som til det yngre sprog og ret mange ord synes at stamme fra det 18. århundredes talesprog. Af disse første bogstaver ses at forfatterens hensigt var at bogen skulle være meget omfangsrig. Han lader sig ikke nøje med at angive latinske ækvivalenter til de islandske ord men tilføjer ordforklaringer, ordforbindelser og talemåder. Der findes ingen henvisninger til de kilder som var blevet brugt.

I København findes der også nogle interessante islandske ordbogshåndskrifter. Et af dem har titelen *Lexicon Islandicum* (Ny kgl.saml. 1101 fol.) og indeholder to ufuldendte ordlister, den ene over sjældne islandske ord. Det er skrevet af Björn Markússon senere lagmand. Et andet ordbogsværk, *Collectanea ad Lexicon Islandicum*, som dækker hele alfabetet, er bevaret i ét eksemplar (Ny kgl. sml. 1861 4to) samt et supplement (Ny kgl. sml. 1862 4to). Det er forfattet af Guðmundur Magnússon (1776–1798), som var stipendiarius arnamagnæanus i København og synes at være et meget ambitiøst værk som udmærker sig i forhold til de andre på den måde at Guðmundur tilføjer citater ved de fleste lemmer.

Lbs. 2263 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Begyndelsen af 18. årh.
IB. 77 fol.	Nomenclator omnium rerum propria nomina continens. Ca 1630
Lbs. 1011 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Ca 1733
Lbs. 1968 8vo	Nomenclator Latino-Islandicum. Ca 1750
Lbs. 104 8vo	Eitt islenskt og latinskt compenieux dictionarium. Ca 1755–1778
Lbs. 99 fol.	Dictionarium Islandico-Latinum. Ca 1780-90
Ny kgl. sml. 1101 fol.	Lexicon Islandicum
Ny kgl. sml. 1861 4to	Collectanea ad Lexicon Islandicum
Ny kgl. sml. 1862 4to	Supplement
AM 433 fol.	Lexicon Islandicum. Ca 1734–1779 (Jón Ólafsson)
Lbs. 224 4to	Lexidion Islandico-Latinum. Ca 1740 (Jón Arnason)
JS 261 4to	Islandsk ordsamling med islandske forklaringer. Ca 1765 (Björn Halldórsson)

Figur 1. Ordbogsværker i håndskrifter fra det 18. århundrede

Jeg har nu nævnt de betydeligste utrykte håndskrifter som endnu er bevaret med undtagelse af én som jeg kommer til at behandle i næste afsnit. Om deres indflydelse ved man intet men de vidner om at lærde i det mindste har haft behov for ordbøger. Både Guðmundur Magnússon's ordbog og den af Hannes Finnsson ville have været af stor nytte hvis de var blevet fuldført og trykt men man måtte vente en god tid endnu på en trykt ordbog.

Jón Ólafsson's *Lexicon Islandicum*

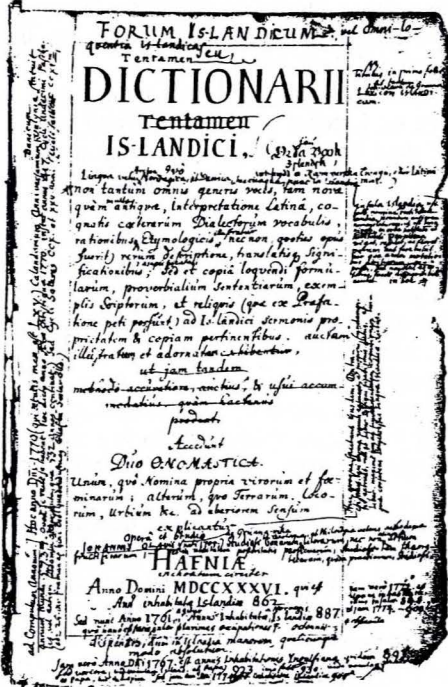
Jeg har allerede nævnt Jón Ólafsson og hans ordbogsværk i manuskript. Det er uden tvivl det betydeligste af alle af de 18. århundredes forsøg på at udgive en ordbog over det islandske sprog. Håndskriftet, som har titelen *Lexicon Islandicum*, er i ni foliobind (AM 433 fol.) og var længe opbevaret i Det arnamagnæanske institut i København men er nu opbevaret i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík. Siden nittenhundrede og tresserne har Orðabók Háskólans, universitetets leksikografiske institut (herefter OH), været i besiddelse af en fotografisk kopi.

Jón Ólafsson blev født 1705 og han blev ganske tidligt interesseret i at arbejde på en ordbog, måske under sin fars, Ólafur Jónsson's, indflydelse som jeg nævnte før i forbindelse med Árni Magnússon's opfordring til ordbogsarbejde. Han begyndte allerede da han var omkring atten år gammel at samle materiale til en ordbog og var færdig med *a* og *b* før han lagde den til side igen. I sine studieår i København samlede han monosyllaba ud fra den opfattelse at det hebræiske sprog var ældre end noget andet sprog og jo flere monosyllaba der fandtes i et sprog desto ældre var det.

Jón Ólafsson menes at have begyndt på sin ordbog 1734 og beskæftigede sig først med de ord som begynder på vokal. Fra samme år findes der et brev fra ham med oplysninger om at han havde tænkt sig at skrive en indledning til ordbogen hvori der også skulle findes bøjningsmønstre og muligvis et kapitel om islandsk sprog i fortid og nutid. I hans efterladte skrifter findes der adskillige papirer som tyder på det. Han nævner f.eks. at han har benyttet sig af Guðmundur Andrésson's *Lexicon Islandicum* og i sommeren 1734 sammenlignet de ord i sit manuskript som begynder på vokal med den trykte ordbog. Han har også benyttet sig af Poul Koldings dansk-latinske ordbog, *Dictionarium Herlovianum*, fra 1626, og han har sikkert kendt flere ordbøger.

Den følgende vinter blev Jón Ólafsson ved med at samle og begyndte på konsonanterne, især bogstavet *s*, og sammenlignede dette materiale også med *Lexicon Islandicum*. Han arbejdede ivrigt på bogen

indtil 1738, da han måtte lægge den til side på grund af andre forpligtelser. I året 1743 tog han hjem til Island hvor han opholdt sig i næsten ti år. Imedens var hans manuskript hos Björn Markússon, som jeg nævnte før, og ved sammenligning kan man se at Björn benyttede sig meget af hans værk. I 1753 kom Jón Ólafsson igen til København hvor han, samtidig med mange andre opgaver, arbejdede videre på sin ordbog helt til sin død i året 1779.

Figur 2. Titelsiden af Lexicon Islandicum

I sit manuskript giver forfatteren hvert bogstav en afgrænset plads som han fylder eftersom ordene faldt ham ind. Selvfølgelig medførte denne arbejdsgang mange huller og Jón føjede nye ord til manuskriptet hele sit liv. I den ældste del af værket finder man ganske sjældent henvisninger til litteratur men senere begyndte han at læse bøger med den hensigt at excerpere ord og ordforbindelser specielt til ordbogen. Han har skrevet disse nye oplysninger i marginerne, imellem linjerne eller på sedler som han lagde ind i manuskriptet. Professor Jón Helga-

son, som grundigst har studeret Jón Ólafssons liv og arbejde, har undersøgt hvilke skrifter han henviser til (Helgason 1926:120). Det drejer sig om næsten alle udgivne islandske bøger samt adskillige håndskrifter. I manuskriptet findes der også digte og strofer, ordsprog og ordforbindelser. En stor del af disse oplysninger findes ikke andre steder og ordbogen har derfor en meget betydelig kildeværdi.

Det øger manuskriptets værdi yderligere at forfatteren tager med ganske mange ord og ordforbindelser fra talesproget og han bestræber sig for at anføre fra hvilke dele i landet de stammer. Nogle har han selv kendt fra sit eget sprog eller hørt på Island, andre har han lært hos islændinge som studerede i København.

Af indledningen fremgår at Jón Ólafsson havde tænkt sig at fravige traditionel alfabetisk orden og i stedet at ordne ord med initial vokal sammen og derefter dem med konsonanter efter deres artikulationssted. I realiteten følger han dog ikke helt dette princip. Vokalerne står sammen i begyndelsen, som jeg nævnte før, men konsonanterne er ordnet alfabetisk bagefter. Han lægger stor vægt på ordenes etymologi, som bl.a. kommer til udtryk i at han i samme artikel behandler ord som han troede var beslægtede. I regelen har han ret men undertiden er han på vildspor. Under *afl* 'styrke, kraft' ordner han f.eks. verbet *epla* 'styrke, fremme' og adverbierne *öflugur* 'kraftig' og *stóreflis* 'mægtig, vældig' og substantivet *ofurefli* 'overmagt' men også *innyfli* 'indvolde' som ikke er i slægt med de andre. Det er derfor svært at slå op i manuskriptet som det foreligger men han havde i sinde at råde bod på det med henvisninger som han ofte brugte men ikke konsekvent.

Ved substantiver som opslagsord anføres genus og ved verber om de hører til stærk eller svag bøjning. Verberne står i første person singularis som man var vant til i latinske og græske ordbøger. Bøjning nævnes næsten aldrig fordi den skulle behandles i indledningen. Målsproget er latin som man kunne vente i det 18. århundrede men i fortalen drøfter forfatteren de vanskeligheder som opstår fordi ingen to sprog er så identiske at man altid kan oversætte nøjagtigt fra det ene til det andet. Han bruger undertiden dansk hvor latinen mangler ord og af og til findes der islandske forklaringer som sandsynligt kun skulle stå der foreløbigt. I store artikler skelner han tydeligt imellem de forskellige betydninger og i denne henseende er han forud for de andre som arbejdede med ordbøger i den tid.

Jón Helgason (1926:121) mente at *Lexicon Islandicum* var den mest fremragende og grundigste ordbog fra det attende århundrede og skriver (i min oversættelse):

Når den tid er inde at den store ordbog bliver skrevet som skildrer det islandske sprogs udvikling og fremgang gennem århundrederne er det

uundgåeligt at bruge den til nøjagtig kontrol og sammenligning, og man kan forvente at man der finder mange ord som ingen steder findes i ældre bøger og at man ofte må henviser til den.

Dette gjorde man sig snart klart på OH efter at man der begyndte at arbejde på en historisk ordbog. Men de som slår op i manuskriptet står ofte rådvilde fordi det må siges at ordbogen ikke er indbydende som den foreligger. Næsten hvert lille stykke papir er brugt. De ældste kolumner er ganske pæne men senere har forfatteren skrevet tilføjelser i marginerne og imellem linjerne. Det var derfor et kæmpearbejde som instituttets første chefredaktør, Jakob Benediktsson, gik i gang med da han begyndte at kopiere hele ordbogsværket på sedler. Man ved ikke nøjagtigt hvor mange sedlerne er men de er i hvert fald omkring 50.000. Denne seddelsamling er opbevaret på OH og har været meget brugt. Nu er alle opslagsordene blevet indtastet og knyttet til instituttets hjemmeside (www.lexis.hi.is) til nytte for alle dem som ønsker at vide hvilke ord der findes i manuskriptet. Denne lemmaliste vil senere blive kompletteret med andre oplysninger på sedlerne.

Jón Árnasons Nucleus Latinitatis

Den eneste ordbog som blev trykt i det 18. århundrede på Island var en latinsk-islandsk ordbog og forfatteren var Jón Árnason, biskop i Skálholt. Han var meget interesseret i folkets oplysning og dertil knyttedes også hans interesse i udgivelse af bøger. Han udgav blandt andet lærebøger i latin, f.eks. Jens Dinesen Jersins latinske grammatik i islandsk oversættelse. Forbilledet til ordbogen var også en dansk bog, *Nucleus Latinitatis*, som blev skrevet af Hans Gram, Københavns universitets rektor, til brug i danske og norske skoler. Ordforrådet er guld- og sølvalders latin, samt humanisternes latin i det 17. og 18. århundrede. Grams forbillede var først og fremmest en latinsk ordbog udgivet af Christoph Cellarius 1691 og det nævner han også i indledningen. Cellarius ordbog var en revideret genudgivelse af en ordbog af August Buchner fra 1625 som igen var en genudgivelse af Basilius Fabers ordbog *Thesaurus eruditionis scholasticae* fra 1571. Gram nævner også i sin indledning at han havde støttet sig til andre ordbøger og man kan forvente at en af dem var Stephan Stephanius ordbog *Nomenclatoris latinodanici libri IV* som blev udgivet 1645 og revideret igen 1692. Stephanius ordbog blev meget brugt i danske skoler i slutningen af det 18. århundrede.

Ved sammenligning har det vist sig at JÁs oversættelse af Grams bog er nøjagtig med ganske få tilføjelser af opslagsord. I et brev til kongen fra 1732 oplyses at han arbejder på dette værk og at han har et dansk forbillede selvom forfatteren ikke nævnes. I brevet står:

Angaaende den mangel at her j landet icke er noget Lexicon Latino-Islandicum, da (naar som helst jeg faar nogen ledig tid) sidder jeg i den arbeide, at oversette paa Jslandsk *Nucleum Latinitatis* som j Deres Kongl. Maj^s og Universitets Typographeo Anno 1712 er bleven trykt, og har j Sinde (næst Gudz bistand) tilkommendes aar at skicke den under prelum j Kjöbenhavn, docentibus saavel som Discentibus her j landet til lættelse. (Árnason 1994:xvi)

Nucleus Latinitatis blev dog først udgivet 1738. Lemmaernes ordning er den samme som hos Gram som valgte at ordne ordene efter deres stamme:

Quod enim ordine hîc præ aliis Etymologico usi simus, id certô equidem consilio est factum, ud assvescerent nimirum pueri ab ipsis discendi initiis voces ad themata sua atq; origines referre: neq; enim aliud dari præsentius memoriæ subsidium, qvâm talem in Lexicis methodum, qvâ multa simul vocabula unô qvasi complexu & oculis ingerunt, & proclivius illabuntur, commune ferè probatissimorum ejus generis scriptorum judicium fuit. (Gram 1722:(i)).

Han mente at det var den ideale rækkefølge med tanken på at øve hukommelsen, for at øjet på den måde så mange ordformer samtidig i de samme omgivelser og at de lettere skulle fæste sig i hukommelsen.

Oplysninger inden for de enkelte artikler er som i traditionelle latinske ordbøger. Efter substantiverne følger oplysninger om genitiv, genus og bøjningsklasse. Inden for adjektiver får man oplysninger om nominativ singularis i femininum og neutrum og ved verberne vises grundformer og bøjningsklasse.

Nucleus Latinitatis er et interessant værk både for leksikografer og lingvister. Jón Árnasons ordforråd er omfangsrigt og man kan deraf få forskællige slags oplysninger som er til nytte for forskningen af det islandske sprog. Jeg vil specielt fremhæve oplysninger om orddannelse og udviklingen af islandsk morfologi. Jeg vil kun nævne nogle eksempler som angår orddannelse.

Jón Árnason har måttet lave en stor del neologismer for latinske termer som ikke havde nogen modsvarighed i islandsk. Deriblandt er ganske mange nomina agentis med suffixet *-ari*. En modsvarighed i latin er *-arius* men forfatteren bruger det også hvor man i latin har suffixet *-tor*. Ialt findes der i teksten 350 ord som har suffixet *-ari* og deraf er 114 som han synes at have lavet selv og OH har ingen ældre eksempler på. Deriblandt er *færari* 'vector', *geglari* 'gesticulator, ventilato', *krenkjari* 'vitiator', *pressari* 'vectarius', *skemmari* 'vitiator'.

Et andet suffiks, som Jón Árnason bruger ret meget ved nydannelse af ord er *-ing*. Ialt findes der i bogen 516 forskellige ord som har denne endelse og deraf regner man med at han har selv lavet omkring 150. Dette suffiks bruges for de latinske suffikser *-io* og *-tio*. Som

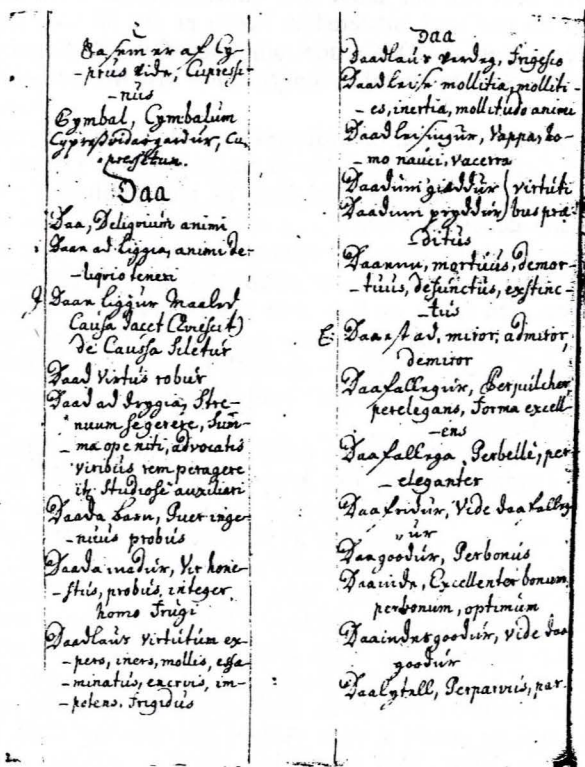
eksempel på ord af denne type kan nævnes *bleyting* 'maceratio', *hnýting* 'coarctatio, convictio', *negling* 'suffrenatio', *samankrækling* 'fibulatio', *eldsfortæring* 'conflagratio'. Forfatteren måtte også tumle med ganske mange ord med diminutivendelserne *-ulus*, *-olus*, *-culus*, *-ellus* som ikke har nogen klar modsvarighed i islandsk. Han benytter sig af ordet *korn* som han har kendt som diminutivendelse fra ældre skrifter. Af ialt 66 ord med sidsteledet *-korn* er der 38 som ingen andre eksempler findes på i Ohs seddelsamlinger, f.eks. *býflugukorn* 'apicula', *flöskukorn* 'laguncula', *körfukorn* 'fiscella', *túnkorn* 'agellus'.

Nucleus Latinitatis er en af de ordbøger som blev valgt til genudgivelse i serien *Orðfræðirit fyrri alda* (Leksikografiske værker fra forrige århundreder) hos Orðabók Háskólans og blev publiceret 1994. Den største grund dertil var forfatterens ordforråd. Bogen blev indtastet bogstavret med undtagelse af øjensynlige trykfejl. Efter ordbogsteksten følger to indekser, den ene indeholder samtlige opslagsord i alfabetisk orden, den anden en liste over alle islandske indholdsord som forekommer som ekvivalenter. Dette giver ordbogen en ny værdi som lærebog i latin, noget som har en praktisk betydning med hensyn til at *Nucleus Latinitatis* er den eneste latin-islandske ordbog som er blevet udgivet til dags dato.

Bagest i Hans Grams ordbog er en dansk ordliste med henvisninger til side og linje i ordbogsteksten. Jón Árnason undlader at have sådan en liste med i sin bog men han har ganske vist tænkt sig at udgive en islandsk-latinsk ordbog i fortsættelse af *Nucleus*. Der findes oplysninger derom i *Katalog over de oldnordisk-islandske håndskrifter i det kongelige bibliotek* hvor der står: "Biskop Ion Arnesens Islandsk-Latinske Lexicon eller Register til Nucleus" (1900:47). Dermed menes en afskrift af hans manuskript som det Kongelige bibliotek i København købte men nu er opbevaret i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík. Biskoppens autograf eksisterer også (Lbs. 224 4to) og menes at være skrevet ned omkring 1740. Det er 1196 blade men defekt. Den oprindelige titelside mangler men i samtidige kilder fremkommer at forfatteren selv har talt om det som *Lexidion Islandico-Latinum* (Halldórsson 1903–1910:402).

Disse to håndskrifter er ikke identiske. Afskriften, som er fra omtrent samme tid som originalen, forandrer rækkefølgen af lemmaer og gør forskel mellem *i* og *y* som Jón Árnason ikke gør selv. Hvis man sammenligner disse to håndskrifter på den ene side og *Nucleus Latinitatis* på den anden er det klart at i håndskrifterne findes der ganske mange ord som ikke er i den trykte bog, såvel simpleksord som sammensetninger. Deraf kan man drage den konklusion at forfatteren har haft i sinde at skrive en udførlig ordbog men ikke kun en ordliste som Gram. Disse håndskrifter er et godt tillæg til den viden om det 18.

århundredes ordforråd man fik ved udgivelsen af *Nucleus*. Det lykkedes Jón Árnason at fuldende sin islandsk-latinske ordbog men han døde før han kunde få den trykt og ingen synes at have været interesseret i en udgivelse. Islændingene måtte derfor vente endnu nogen tid før de fik en ordbog på tryk.

Figur 3. Tekstprøve fra *Lexicon Islandico-Latinum*

Björn Halldórssons *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*

Jeg har allerede nævnt Hannes Finnssons ordbogsværk men omkring den samme tid han begyndte på sin islandsk-latinske ordbog fuldendte en anden forfatter samme slags værk. Det var Björn Halldórsson, pastor i Sauðlauksdalur på Vestlandet. Han var som mange af oplysningstidens mænd interesseret i mange ting, især forbedring af land-

bruget, men også at styrke det islandske sprog. Hans interesse for sproget viser sig blandt andet i at han tog fat på en islandsk ordbog med latinske forklaringer. Man ved ikke med sikkerhed hvornår dette arbejde kom i gang men der eksisterer en lille samling med ord fra oldsproget som er skrevet omkring 1765. Det kunne tyde på at han på den tid allerede var begyndt at samle til en ordbog selvom man i almindelighed regner med at han har startet fem år senere. Ordbogsværket fuldførte han 1785 og rejste med manuskriptet til København. I året 1786 bestemte den arnamagnæanske kommission at udgive ordbogen og betalte Björn Halldórsson for manuskriptet. Kommissionen bad hans svoger, Jón Ólafsson fra Svefneyjar, som boede i København, om at læse manuskriptet og komplettere det. Han stødte snart på mange ord som han ikke kendte eller hvor han syntes at der manglede bedre ækvivalenter. Han sendte en liste med spørgsmål til Island, som nu er gået tabt, men Björn Halldórssons svar er bevaret.

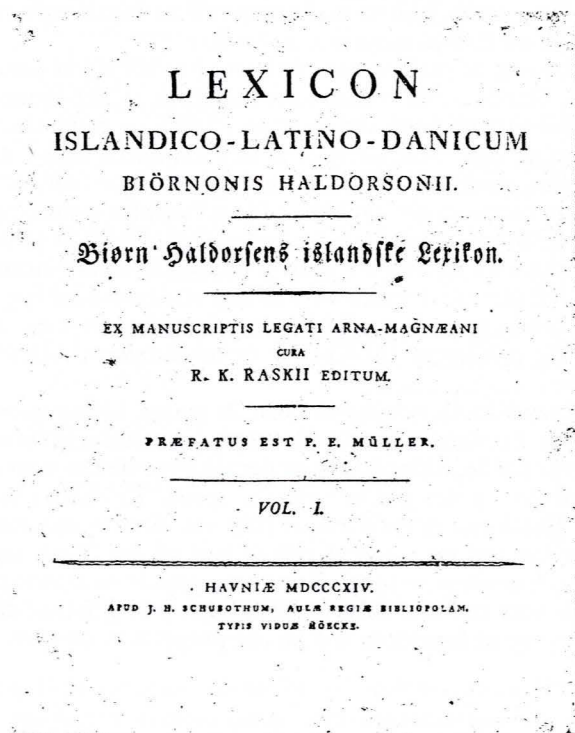
Da man begyndte at studere manuskriptet viste det sig at være ret ufuldstændigt. Blandt andet syntes kommissionen at der manglede mange ord, selvom lemmaerne var omkring 30.000, og forklaringerne var ikke nøjagtige nok. Manuskriptet lå hos kommissionen i 25 år indtil P.E. Müller, professor i København, fandt en finansiel støtte til udgivelsen. Man mente at der var behov for at forbedre manuskriptet, korrigere fejl og tilføje danske ækvivalenter. Grunden til at forfatterens rettelser ikke kom med denne gang er ukendt. Kommissionen var enig om at overlade redaktionen til Rasmus Kristian Rask og han valgte fem Islændinge som medhjælpere. Manuskriptet blev trykfærdigt 1813 og publiceret 1814 under titlen *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*.

Der blev skrevet kritik om bogen i danske aviser, blandt andet én anonym i *Dansk Literatur tidende* 1816 som i det store og hele var positiv men hvor der blev klaget over at der ikke var blevet taget med nok fra oldsproget og det gamle juridiske sprog. Kritikeren mente også at Björn Halldórssons forklaringer ikke var eksakte nok men at Rasks oversættelser til en vis grad rådede bod på det. Rask tog til genmæle og tog handsken op for forfatteren og pegede med rette på at bogen var tænkt som en beskrivelse af samtidssproget og at man derfor ikke kunne forvente at forældede ord fra oldsproget blev optaget. Han skrev:

Björn Haldorsen, som levede paa Island, og talte og skrev Islandsk som Modersmaal, har ikke trukket nogen Grændse imellem det ældre og nyere Sprog; og vel ikke engang tænkt sig en saadan Adskillelse anderledes end i andre Sprog, hvor enkelte Ord forældes og enkelte nye opkomme, uden at man derfor siger det er et nyt Sprog, hvilket vel og er den rette Synsmaade. Han har derfor samlet af Sagaerne, hvad der var brugeligt og faarstaaeligt, uden ængstelig at opsøge ethvert Kunstord eller forældet Udtryk, som ingen Islænder siden Reformationstidens Indførelse har

brugt, eller enhver ubetydelig Sammensætning, som en Forfatter har brugt en enkelt Gang, men som ikke har faaet nogen Fasthed i Spoget. (Rask 1816:267)

Björn Halldórsson skrev ingen indledning til sin ordbog og man ved ikke meget om hvorledes han arbejdede eller om han havde udenlandske, f.eks. danske, ordbøger som hjælpemidler og forbillede. Undertiden henviser han til gamle bøger og det er ikke usandsynligt at han har haft nogen adgang til manuskripter. Der er ganske mange forklaringer som synes at stamme fra bestemte tekster uden at forfatteren nævner dem og mange af eksemplerne har han vel lavet selv. Ord fra samtidssproget stammer vel for de flestes vedkommende fra hans eget sprog på Vestlandet og Vestfjordene.

Figur 4. Titelsiden af Lexicon Islandico-Latino-Danicum

Tre slags typer er brugt til trykket. Lemmaerne er sat med fede typer, latinske ækvivalenter er kursiverede men danske med gotisk skrift.

Forfatteren angiver ikke ordklasser men anfører substantivernes genus. Verberne står i første person singularis og infinitivformen er trykt i parentes. De stærke verbers grundformer er også anført.

Björn Halldórsson har bestræbt sig for at anføre konstruktioner og ordforbindelser og det øger bogens værdi betydeligt når den ses med vor samtids øjne. Under lemmaet *göri* (1.p.sing. af *göra*) 'jeg gør', som er temmelig omfangsrigt, nævnes der over 40 forbindelser som f.eks. *göra fyrir vef* 'væve', *göra á hlut manns* 'fornærme', *göra at fötum* 'istandsætte, gjøre ved Klæder', *göra bæn* 'bede, gjøre sin bøn', *göra gott af sér* 'vise sig som en Mand', *göra orð á* 'udbrede, gjøre bekjendt' og så videre. I bogen bruges der også en mængde talemåder som forklaringer.

Björn Halldórssons ordbog har ligesom *Nucleus Latinitatis* historisk værdi og er blevet meget brugt af dem som arbejder med islandsk sprog. Af den grund er den blevet genudgivet på Orðabók Háskólans vegne i samme skriftserie som *Nucleus*. Teksten blev trykt bogstavret men trykfejl rettet. Forfatterens egne tilføjelser fra 1791 blev trykt i skarpe klammer i slutningen af vedkommende artikel. Professor Jón Helgason havde publiceret disse tilføjelser i *Bibliotheca arnamagnæana* 1967 med noter og sammenligning af håndskrifter.

Sammenligner man Björn Halldórssons *Lexicon Islandico-Latino-Danicum* med Orðabók Háskólans lemmaregister på ialt ca 700.000 ord (baseret på tekster fra perioden 1540 til dags dato) så viser det sig at 13% af lemmaerne i ordbogen (3664 lemmaer) ikke er belagt i Orðabók Háskólans lemmaregister.

Substantiver			17.241
	Hankøn	6431	
	Hunkøn	5738	
	Intetkøn	5072	
Adjektiver			6131
Pronomener			58
Talord			54
Verber			3625
Adverbier			985
Præpositioner			54
Konjunktions			19
Interjektions			20
Pre- og suffikse			13
Andet			104
Ialt			28.304

Figur 5. Lemmabestanden i *Lexicon-Islandico-Latino-Danicum*

Ifølge Friðrik Magnússon's undersøgelse af ordforrådet i *Lexicon-Islandico-Latino-Danicum* (Magnússon:1994:xxxv) findes der ialt

24.640 lemmaer som forekommer både i Björn Halldórssons ordbog og i OHs seddelsamling. Over 8500 lemmaer er ifølge seddelsamlingen ældre end 1600, godt 6600 er dateret fra det 17. århundrede og godt 3400 fra den første halvdel af det 18. århundrede, ialt 18.727 lemmaer fra før ordbogens bearbejdelse. Om knap 1600 lemmaer findes der eksempler på fra sidste halvdel af det 18. århundrede, Björn Halldórssons samtidssprog, og om godt 4300 lemmaer i ordbogen findes der ikke ældre eksempler i OHs seddelsamling end fra det 19. og 20. århundrede.

Ord ældre end 1600	8592
Fra 17. århundrede	6665
Fra ca 1800–1870	3470
Fra ca 1870–1900	1586
Fra 19. og 20. årh.	4327
Ialt	24.649

Figur 6. Antal lemmaer som både forekommer i OHs seddelsamling og *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*

Som jeg sagde før så ved man ikke noget om Björn Halldórssons forbilleder men det er helt sikkert at han må have haft en latinsk ordbog. En af dem må næsten have været *Nucleus Latinitatis* og selv om man ikke har undersøgt det systematisk, men kun gjort mindre prøver (Magnússon 1992: xli–xlii), er det meget som tyder på en direkte forbindelse mellem disse to bøger.

Afslutning

Af de ordbogsværk, som nu er blevet diskuteret, er det kun Björn Halldórssons *Lexicon Islandico-Latino-Danicum* som har haft en tydelig indflydelse på islandsk leksikografi. Rasks oversættelser spiller der en betydelig rolle for nu kunne andre end de latinlærde benytte sig af en islandsk ordbog. Jeg kan nævne to ganske vigtige ordbøger fra det 19. århundrede, *Dönsk orðabók* af Konráð Gíslason som udkom 1851 og *An Icelandic-English Dictionary* af Richard Cleasby og Guðbrandur Vigfússon udgivet 1874–76. I begge to findes der tydelige mærker om at forfatterne har søgt forbilleder i *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*. Ordbogen var også en vigtig kilde til *Islandsk-dansk ordbog* af Sigfús Blöndal som udkom 1920–24 og er stadig en af de vigtigste ordbøger over det islandske sprog. Blöndal omtaler den også som et "banebrydende Værk" (1920–24:vii) blandt andet fordi den i højere grad end andre ordbøger tog hensyn til senere tiders sprog.

Nucleus Latinitatis har først og fremmest haft indflydelse på ordforrådet. Det viser OHs seddelsamling. Men den har også haft indflydelse på Björn Halldórssons ordbog, som jeg nævnte før. Jón Ólafsson's *Lexicon Islandicum* har hidtil ikke fået den opmærksomhed den fortjener på grund af sin utilgængelige struktur, men det er værdt at understrege dens sproghistoriske betydning, også i leksikografisk sammenhæng.

De andre ordbogshåndskrifter jeg har nævnt, har næppe haft nogen større indflydelse på sproget eller leksikografien i sin tid men de er i dag af stor værdi for den historiske ordbog man arbejder på på Islands universitetets vegne. Men alle disse ordbøger er et vidnesbyrd om en interesse for ordbogsarbejde blandt lærde mænd på Island i det attende århundrede. Jeg vil til slut lægge vægt på at alle, trykte og utrykte, store og små ordbøger og ordsamlinger, som findes fra tidligere århundreder spiller en vigtig rolle i den islandske leksikografis historie og samtidig som kilder til en historisk ordbog over det islandske sprog.

Bibliografi

- AM=Håndskrift i Stofnun Árna Magnússonar (Det arnamagnæanske institut) i Reykjavík.
- Andrésson, Guðmundur 1683: *Lexicon Islandicum sive Gothica Runæ Lingvæ Septentrionalis Dictionarium*. Hafniæ.
- Andrésson, Guðmundur 1999: *Lexicon Islandicum. Orðabók Guðmundar Andréssonar*. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda IV. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Árnason, Jón 1738: *Nucleus Latinitatis* [...]. Hafniæ.
- Árnason, Jón 1994: *Nucleus Latinitatis* [...]. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda III. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Blöndal, Sigfús 1920–24: *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.
- Gíslason, Konráð 1851: *Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum*. Kaupmannahöfn.
- Gram, Hans 1722: *Nucleus Latinitatis* [...]. Anden udgave. Hafniæ.
- Halldórsson, Björn 1814: *Lexicon Islandico-Latino-Danicum*. Björn Haldorsens islandske Lexikon. Ex manuscriptis Legati Arnarnæani cura R. K. Raskii editum, Hafniæ.
- Halldórsson, Björn 1992: *Orðabók íslensk-latnesk-dönsk*. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sáu um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda II. Orðabók Háskólans, Reykjavík.

- Helgason, Jón 1926: *Jón Ólafsson frá Grunnavík. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn.*
- Helgason, Jón 1967: *Björn Halldórssons supplerende oplysninger til Lexicon Islandico-Latinum. Opuscula Vol. III. Bibliotheca Arnæmagnæana XX–XI:101–160. Hafniæ.*
- ÍB=Háandskriftsamling i Nationalbiblioteket i Reykjavík.
- Jónsson, Eiríkur 1863. *Oldnordisk Ordbog ved det kongelige nordiske Oldskrift-Selskab. Kjöbenhavn.*
- Lbs = Háandskrifter i Nationalbiblioteket i Reykjavík.
- Magnússon, Friðrik 1992: Athugun á orðaforða orðabókar Björns Halldórssonar. I: Björn Halldórsson. *Orðabók íslensk-latneskdönsk. Orðabók Háskólans, Reykjavík, xxxi–xlv.*
- Ny kgl. sml.= Háandskrifter i Det kongelige bibliotek i København.
- Rask, Rasmus Kristian 1816: *Dansk Litteratur=Tidende for 1816. No. 17:265–270.*
- Ólafsson, Magnús 1650: *Specimen Lexici Runic, Obscuriorum quarundam vocum, quæ in priscis occurrunt Historiis & Poetis Danicis. Hafniæ.*
- Vigfússon, Guðbrandur 1874–76: *An Icelandic-English Dictionary based on the MS. Collections of the late Richard Cleasby. Oxford.*